

Kurta József-Tibor

Bod Péter és a szentírástudomány

Edolgozat Bod Péternek a szentírástudomány terén végzett munkásságát mutatja be. Először azokat a hatásokat elemzi, amelyek a nagyenyedi és a leideni tanulmányai során érték, majd sorra veszi azokat a szentírástudománnyal, írásmagyarazattal és ezek segédtudományaival foglalkozó műveket, amelyek megtalálhatók voltak könyvtárában. Végezetül három művén keresztül próbálja meg nyomon követni azokat az eszméket, módszereket, amelyek meghatározták Bod Péter teológiai látásmódját.*

A Nagyenyedi Református Kollégiumban

Bod Péter 1724-ben, 12 évesen kezdte meg kollégiumi tanulmányait szolgálódiákként, majd 1729-től a nagybányai *Schola Rivulina* felsőbányai partikulájába került tanítónak.¹ A tanítóskodás nemcsak az önképzésre nyújtott számára lehetőséget, hanem arra is, hogy kellő anyagi háttérrel teremtsen a továbbtanulásra. Három év múlva így tudott újra beiratkozni a Nagyenyedi Kollégiumba,² hogy magát a teológia és filozófia területén tovább képezze. Ennek a második nagyenyedi időszaknak a hozadéka volt, hogy 1736-ban könyvtáros-sá nevezték ki. Könyvtárosként alkalma volt megismerni az őt érdeklő diszciplínák szakirodalmát és jártasságot szerezni a rendszerező tudományos munkában.³ Egy későbbiekben kapott nagyenyedi ajánlólevele szerint „rendes

* Köszönöm Gudor Kund Botondnak, hogy számomra a tanulmány elkészítéséhez segítséget nyújtott.

¹ „Ego Bod Péter subscribo legibus schola Mediomontensis Anno 1729 die 25 aprilis.” Ld. Zsigmond Attila: Adalékok a felsőbányai református iskola történetéhez. In: *Református Szemle* 2006/6, 825. Bár Gudor Kund Botond nemcsak Zsigmond Attila cikkére, hanem az eredeti matrikulára is hivatkozik, helytelenül a nagybányai Schola Rivulina tanárának tünteti fel, valószínűleg a Szabó–Szögi-féle peregrinus-adattár hibája alapján. Vö. Gudor Kund Botond: *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*. Editura Mega, Cluj-Napoca 2008, 16; Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998, 460.

² „*Petrus Bod. Thecarius et acad. salutavit. Generalis notarius 1767 constitutus.*” Ld. Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 148. Betöltött tisztségeit később írták a neve után.

³ A könyvek világában való jártasságának köszönhető később a Bethlen Kata könyvtárával kapcsolatos tevékenysége, valamint gróf Teleki Sámuellel és Ráday Pállal való kapcsolata. Vö. Simon Melinda – Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*.

és hasznos bibliothecarius volt”.⁴ Egyik későbbi leveléből kitűnik, hogy a könyvtár 1711-es pusztulásától a harmincas évek közepéig senki sem foglalkozott komolyan a kollégium könyveivel. 1765-ben Sinai Miklósnak ezt írta: „azon Bibliothékának leg első rendbe szedője annak idejében én voltam”.⁵

1737-ben, lévén a legjobb hebraista diák, rábízták a héber nyelv tanítását. Johann Sichard (1499–1552) humanista filológus, jogtudós nyelvtana alapján tanított. Erre így emlékezik:

„IX. §. Viseltem a kollégium kebelében néhány tisztséget is. Így az 1736. évben a kollégium könyvtárának gondozásával voltam megbízva, az 1737. évben pedig mint a héber nyelvben első azt a feladatot kaptam, hogy a diákoknak adjam elő Sichardus nyelvtanát.”

Önéletírásában így ír tanáraitól:

„VIII. §. Az enyedi kollégiumban a bölcséleti tanulmányokban Vásárhelyi Tőke István, a kiváló férfiú volt a vezetőm, a teológiaiakban pedig Szigeti Gyula István, a hírneves teológus. Mivel a nyelveket senki sem tanította, mint Felsőbányán többnyire, itt is a saját erőmből tanultam.”

Vásárhelyi Tőke István (1700 előtt –1768) enyedi, majd odera-frankfurti és utrecht-i tanulmányai után, 1725-től 1745-ig az enyedi kollégium filozófia- és matematikatanára volt. 1736-ban adta közre az első magyarországi kísérleti fizikatanakönyvet, amely a legkiválóbb korabeli munkák közé számított nemzetközi viszonylatban. Művében a karteziánizmus és a kísérleti tapasztalatok, illetve a tudományok újabb eredményeinek összeegyeztetésére törekedett. Hatvani István mellett a kor egyik legjelentősebb magyar természettudósa volt.⁶ Szigeti Gyula István (1678–1740) szatmári, enyedi, majd odera-frankfurti és franekeri tanulmányai után több egyházközségben is lelkészkedett, majd 1714–1737 között az enyedi kollégiumban id. Campegius Vitringa és Ruardus ab Andala (ab Andla) hatása alatt teológiát és filozófiát tanított.⁷ 1717-től az intézmény rektora volt, 1739-ban történt püspökké választásáig.⁸ Rajtuk kívül

A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai II. *Scriptum*, Szeged 1997; Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1997, 163, 177, 202, 206, 221; Borvölgyi Györgyi: *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*. A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VII. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2004, 68, 71, 141.

⁴ Az ajánlólevelet az *Önéletírásában* közölte. Ennek szövegét a Magyar Elektronikus Könyvtár adatbázisából vettem át, így lapszámozást sem itt, sem a továbbiakban nem adok. <http://mek.oszk.hu/00600/00616/00616.pdf> (utolsó megnyitás: 2013. március 17.)

⁵ Varga Gábor: *Bod Péter ismeretlen levele Sinai Miklóshoz*. Honismeret 1985, 28.

⁶ Művei: *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis...* Szeben 1736; *Consideratio magnitudinis mundi ad spectabilis physico-astronomica...* Nagyenyed 1764; Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* 4139.

⁷ Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* 3946.

⁸ S. Sárdi Margit (kiad.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Régi Magyar Próza Emlékek 9. Szerkeszti Tarnai Andor. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest 1992, 64–67, 702. (a továbbiakban: *Hermányi Dienes József* 1992.)

tisztelettel emlékezik *Önéletírásában* egykori *praeceptorairól*, Zágoni Aranka Györgyről, a tudós lelkészről és későbbi püspökről, valamint Hermányi Dienes Józsefről, „a lábon járó könyvtárról”.⁹

Külföldi egyetemen

Bod Péter 1740. augusztus 26-án iratkozott be a leideni egyetemre az enyedi kollégium küldöttjeként. Itt három évet időzött.¹⁰ Visszaemlékezését részletgazdagsága miatt célszerű szó szerint idézni:

„XVI. §. Hollandia és Wesfrisia tekintélyes és hatalmas rendei teológiai kollégiumába a növendékek sorába az 1740. évi augusztus 23-án felvétetvén, lelkem legnagyobb gyönyörűségével három évet töltöttem el tanulmányok közt. A tekintélyes rendek teológiai kollégiumában és az akadémián Schultens Albert tanítását hallgattam, aki a kollégium igazgatója, az akadémián pedig a keleti nyelvek és a zsidó régiségek tanára volt. Látogattam az előadásait a héber, arameus, azaz szír és kaldeus és az arab nyelvből is; felolvasásait a zsidó régiségekről Reland vezérfonala alapján; nyilvános fejtegetéseit a biblia héber, valamint a Septuaginta és Homeros görög szövegéről; teológiai előadásait a Catechesis Palatina szerint, valamint Van Til Salamon kinyilatkoztatott teológiájának rendszere után. Tollba mondotta a héber nyelv lexikonát, amely hogy végre napvilágot lásson, azt a tudományos világ Schultens János Jakabtól, Albert fiától és hivatalában kiváló utódjától kívánja.

A kollégium aligazgatója akkor Knibbe Dávid, leideni lelképásztor volt, aki az esti órákban az asztalnál fejtegette a görög újszövetséget, valamint a benne előforduló görög vagy zsidó régiségeket, és bőven tárgyalta a haladni kívánóknak nagy hasznára.

Az akadémián a teológiát tanították:

Vesselius János, egy tiszteletreméltó öreg, aki a 73. évét már betöltötte, de egészséges és erőteljes. Ő Pictet Benedek teológiai tanításait olvasta fel. Őt két éven át hallgattam. Van den Honert János, Taco Hajo fia. Ennek teológiai rendszerét három éven át hallgattam, azonkívül a jövődölt teológia magyarázatát, tipikát, kateketikát, valamint egyháztörténelmet Lampius F. A. nyomán, nemkülönben egyházzónoklati módszertant.

Alberti János. Ennek úgy a rendszeres teológia, mint a hitszónoklattani magyarázatain három éven keresztül jelen voltam.

Esgers János. Ezt nem látogattam.

A jog tanárai voltak: Vitriarius J. Jakab, Rucher János Konrád, Scheltinga Gerlacus, Schwartz Joachim. Vitriarius tanítását Grotiusnak a háború és

⁹ S. Sárdi Margit (kiad.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 8–17; Szénási Sándor: Hermányi Dienes József a prédikátor. In: *Confessio* 1980/3, 46–55.

¹⁰ Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* 460.

béke jogáról szóló munkájáról két év lefolyása alatt látogattam. Schwartztól kétszer hallottam Justinianus Institutióit.

A bölcsészetet tanították: Van Musschenbrock, akit a fizikából és Euclidesről hallgattam, és megnéztem a kísérleteit a fizikai előadóteremben. Gravesande P. Jakab és végül ennek utóda, Lulofs János.

A történelemnek, szónoklattannak, görög és római régiségeknek tanárai voltak: Van Oudendorp Ferenc, akinek felolvasásait Tursellinus történelmi vezérfonaláról látogattam. Hemsterhuis Tiberius. Őt is látogattam néha, amikor az újszövetség görög szövegét fejtegette és a görög régiségeket adta elő. Havercampius Sigebertus a legelső régiségbúvár. A nevezettek kivül láttam Albinus Bernát Siegfriedet holttesteket boncolni, Gambius Jeromos Davidot, amint vegytani kísérleteket végzett, és Lulofsot a csillagok és a hold foltjai bemutatásánál.

XVII. §. Ezek azok, akiknek a tanításával élve igyekeztem valamelyes tudományos kincset gyűjteni. Ők, midőn az akadémiából távoztam, habár érdemtelenül, mégis ajánlásukkal díszítve akartak elbocsátani.”

Az *Önéletírás*ban rögzített felsorolás alapján képet kapunk arról, hogy a 18. század negyvenes éveiben kiktől nyerhetett indíttatást és sajátíthatott el módszert Bod Péter a teológia stúdiuma és praktikuma terén.

Az *Önéletírás* először Albert Schultens nevét említi, „aki a kollégium igazgatója, az akadémián pedig a keleti nyelvek, valamint a zsidó régiségek tanára volt”.¹¹ Orientalistaként a nyelvészeti gondolkodás megújítója és a sémi összehasonlító filológia megalapítója volt, aki nézeteivel messze megelőzte a maga korát. Franekeri székfoglaló beszédében, majd első, 1724-ben kiadott nagy művében fejtette ki elveit és életprogramját, amely szerint a héber nyelvet új alapon kell tanulmányozni, nem pusztán a rabbinikus és a keresztyén hagyományok alapján. A rokon keleti nyelvekkel, elsősorban az arabbal való összehasonlítását tartotta eredményesnek, és a kifejezések különböző jelentéseit ilyen összefüggésben tartotta lehetségesnek tisztázni, illetve e kölcsönhatások tudatában látta az eredeti héber nyelv rekonstruálának lehetőségét. Nézetei szerint nem elég az ószövetségi szövegekre hagyatkozni, mivel az itt előforduló jelentések a legtöbb esetben másodlagosak, hanem a primer jelentést kell feltárni.

¹¹ Albert Schultens 1686. augusztus 22-én született Groningenben. Szülővárosában tanult és már 1702-ben, tizenhat éves korában disputált. Azután Leidenbe és Utrechtbe ment, és 1709-ben védte meg teológiai disszertációját Groningenben. 1711-től Wassenaarban (Zuid-Holland) lett lelkész. 1713-ban a héber nyelv és régiségek professzorává nevezték ki Franekerben, emellett 1717-től az egyetemi lelkészi állást is betöltötte. 1729-ben Leidenbe hívták meg a holland teológiai kollégium, az ún. Staten-College igazgatójának (regent). 1732-től a keleti nyelvek, 1740-től a héber régiségek professzora volt. 1750. január 26-án halt meg Leidenben.

Beszédein kívül számos bibliai filológiával kapcsolatos héber és arab nyelvészeti műve jelent meg. Héber nyelvkönyvét Kolozsváron is kiadták 1743-ban.¹²

Hollandiában magas fokon művelték a bibliai nyelvek oktatását. A héber nyelv oktatása főként a hollandiai zsidó hagyományokra épült, de igazi lendületet Schultens munkássága adott ennek. Az általa megalapított sémi összehasonlító nyelvészet új perspektívákat nyitott az exegézisben. Bod Péter a héber, az arám („azaz szír és kaldeus”) és az arab nyelvet hallgatta Shultensnél. Az itt elsajátított, elemző-összehasonlító (analogikus) módszert, amellyel a teológiai fogalmakat a klasszikus filológiai fogalmakkal hasonlították össze, illetve tisztázták, Bod Péter előszeretettel alkalmazta későbbi munkássága során.

„A felvilágosodás egzegézise ez, amely a biblika teológia igazságait a lemérhetőség, ellenőrizhetőség, hitelesség klasszika filológiai mércéjéhez igazította.”¹³

Ezt a módszert Bod Péter visszaemlékezésében is fel lehet ismerni, amely szerint Schultens a maga „nyilvános fejtegetéseit a biblia héber, valamint a Septuaginta és Homeros görög szövegéről” végezte.

Shultens „a zsidó régiségekről Reland vezérfonala alapján” tartott felolvasásokat. Hadrian Reland (1676–1718) holland orientalista és teológus 1699-től filozófiát tanított a harderwijki egyetemen, majd Utrechtben lett a keleti nyelvek és „régiségek” professzora 1701-től. Műveiben nemcsak a történeti földrajz klasszikus szerzőinek ismereteire támaszkodott, hanem a keleti egyház-történetesek műveire és a talmudi hagyományokra is.¹⁴

Bod Péter arról ír visszaemlékezéseiben, hogy Schultens a Heidelbergi Káté és Salamon Van Til (1644–1713) teológiájának rendszere alapján tartotta teológiai előadásait. Salamon Van Til a mérsékelt coccejánus hagyományokat folytatta a leideni egyetemen. Szétválasztotta a keresztyén, illetve természeti hittudományt:

¹² Jelentősebb művei: *Disputatio de utilitate linguae arabicae*, 1702. In: *Opera minora*. Leiden, Leeuwarden 1769; *Origines Hebraeae sive Hebraeae linguae antiquissima naturae et indoles ex Arabiae penetrabilibus revocata: liber I, II*. Franeker 1724 és 1738; *Animadversiones philologicae et criticae ad varia loca Veteris Testamenti...* Amsterdam 1709; *De defectibus hodiernis linguae hebraeae...* Franeker 1731; *Haririi... consessus VI... emissi ac notis illustrati... Accedunt monumenta vetustiora Arabiae...* (Arab. et Lat.). Franeker 1731–1740. 3 pt.; *Oratio inauguralis de tabernaculo Mosis*. Leiden 1740; *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae, quibus via panditur ad ejusdem analogiam restituendam, et vindicandam*. Leiden 1737. Editio 2: Kolozsvár 1743; *Gemina oratio de linguae Arabicae antiquissima origine, intima ac sororia cum lingua Hebraea affinitate, cognatione nullisque seculis prae-florata puritate*. 1738. *Vita et res gestae Sultani Saladini*. Leiden 1755.

¹³ Ld. Gudor Kund Botond: *i. m.* 114–141.

¹⁴ Művei: *Antiquitates sacrae veterum Hebraeorum*. Utrecht 1708; *De spoliis templi Hierosolymitani in arcu Titiaco Romae conspicuis liber singularis*. Utrecht 1716; *Palaestina ex monumentis veteribus illustrata*. 2 vol. Utrecht 1714; *Életére és munkásságára nézve ld: <http://lib.haifa.ac.il/departments/nedirim/eng/hadriani.html> (utolsó megnyitás: 2013. március 17.)*

az üdvntanban lényegesen kevesebb szerepet tulajdonított az értelemnek, az exegézisben pedig a filozófiának kisebb teret biztosított.¹⁵

Bod Péter megemlíti még if. David Knibbe (1671–1748) teológus nevét is, aki apja nyomdokain folytatott teológiai tanulmányokat. 1702 decemberétől leideni lelkipásztor, majd emellett, 1720 májusától a Staten-Collegie igazgatója (onderregent) lett:

„[...] az esti órákban az asztalnál fejtegette a görög újszövetséget és a benne előforduló görög vagy zsidó régiségeket, és bőven tárgyalta a haladni kívánóknak nagy hasznára.”¹⁶

Két éven át hallgatta Johannes Wesseliust (1671–1745), aki a mérsékelt voetianusok közé tartozott. Ezekben az években az exegézis és dogmatika volt a fő szakterülete, 1738-tól a hitszónoklat tanítása is az ő feladata lett.¹⁷ Felolvasásait Benedict Pictet (1655–1724) svájci református teológus művei alapján tartotta.¹⁸ Pictet pietista eszméktől befolyásolt erkölcstana rendkívül népszerű volt. Magyar vonatkozásban is jelentős szerzőnek lehet tekinteni, ugyanis *Medulláját* Debrecenben is kiadták. A jelesebb 18. századi könyvtárak szinte kötelező módon beszerezték műveit, a kollégiumok pedig tananyagká tették azokat. Daniel Polixena (1720–1775), Petróczy Kata Szidónia unokája, az önéletíró Daniel István és a naplóíró Pekri Polixena lánya, aki több etikai, filozófiai, teológiai művet ültetett át magyar nyelvre, Pictet pietista erkölcstanát is lefordította: *A keresztyén etikának summás veleje*. Kolozsvár 1752.

A következő professzor, akit megemlít Bod Péter, Johannes Van den Honert (1693–1758). Róla ezt írja:

¹⁵ Életrajzát ld. G. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979, 127; 129–130.

¹⁶ Művei: *Historie der propheeten...* Leiden 1708; *De wonderwerken van Moses verklaert...* Rotterdam 1719; *De republicq der Hebreën of de Joodsche oudheden...* Leiden 1743. Vö. http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu09_01/molh003nieu09_01_0958.htm (utolsó megnyitás: 2013. március 17.).

¹⁷ G. Henk van de Graaf: *i. m.* 180.

¹⁸ Benedict Pictet anyai nagybátyja, François Turretini (1623–1687) vezetésével végezte tanulmányait. Húszéves korában Antoine Légerrel (1652–1719), a későbbi genfi professzorral peregrinált Franciaországban, Hollandiában és Angliában. Értekezését Leidenben védte meg Friedrich Spanheim (1632–1701) elnöklete alatt. Hazatérése után Genfben lett prédikátor, majd 1686-ban nagybátyja utódaként a genfi teológia professzora, majd 1710-től a genfi olasz gyülekezet lelkipásztora is. Az angol missziós társaság (*Society for the Propagation of the Gospel*) 1706-ban, a berlini Tudományos Társaság 1714-ben vette fel tagjai sorába. 1724. június 10-én halt meg. Vitairatai, prédikációi mellett fontosabb művei: *Traité contre l'indifference des religions*. Neuchâtel 1692 (2. kiad. Genf 1716); *La morale chrétienne, ou l'art de bien vivre*. Genf 1693 (1696. 8 tom.); *De consensu, ac dissensu inter reformatos, & Augustanae confessionis fratres, dissertatio*. Amsterdam 1697; *Medulla theologiae christianae didacticae et elencticae*. Genf 1711; *Medulla ethicae christianae*. Genf 1711 és 1712; *Dissertation sur les temples, leur dedicace et plusieurs choses qu'on y voit*. Genf 1716.

„Ennek teológiai rendszerét három éven át hallgattam, azonkívül a jövendőlt teológia magyarázatát, tipikát, kateketikát, valamint egyháztörténelmet Lampius F. A. nyomán, nemkülönben egyházszoneklati módszertant.”

Ezt a sokoldalú, nagy tudású tanárt ellenfelei Németalföld pápájának csúfolták – éleslátása és tekintélye miatt. 1739-től tanított Leidenben egyháztörténetet és *sacra eloquentiát*. Bár coccejánus volt, apologetikus hévvel bírálta a Lampe nyomán elterjedt „komoly” coccejanizmust, azonban elismerte Lampe egyháztörténeti érdemeit, olyannyira, hogy egyháztörténeti előadásai vezérfonalául az ő kézikönyvét használta.¹⁹

A Bod Péter által felemlített személyiségek sorában ott találjuk Johannes Alberti (1698–1762) tanár nevét is. Albertit éppen abban az évben nevezték ki Leidenben a bibliai nyelvek tanárává, amikor Bod Péter odaérkezett. Ő Tiberius Hemsterhuis, Vitringa és Schultens tanítványa volt, és az újszövetségi textusokat összehasonlító filológiai módszerrel közelítette meg. Műveivel és tanított nézeteivel a dogmatika és filozófia nélküli kritikai exegézist képviselte. A leideni egyetemen Schultens hatására indult komoly fejlődésnek az ószövetségi filológia, Alberti hatására pedig az újszövetségi.²⁰ Bod Péter három éven keresztül hallgatta Alberti rendszeres teológiai és hitszoneklattani magyarázatait.²¹

Bod Péter Leidenben komoly alapokra tett szert a bibliai nyelvek és exegézis, valamint a dogmatika terén. Megtanulta, hogy a teológiai műveltség nem pusztán az alapvető dogmák ismeretét jelenti, hanem az akkor modernnek számító összehasonlító analitikus módszer alkalmazása megköveteli a komoly filológiai ismereteket is. Leideni tartózkodása alatt tanúja volt annak az átmeneti korszaknak, amelyben a radikális coccejanizmus már letűnőben volt, és helyette a newtoni és wolffianus szellemiség kezdett fokozatosan érvényesülni.²² Bod tehát a késői coccejanizmus képviselőit hallgatta a konfesszionális ortodoxia gyengülése, illetve átalakulása idején, de ugyanakkor felismerte a kísérleti, racionalista filozófia gyakorlati hasznát, és például bonctanórákon is részt vett, amellet, hogy teológiai és jogi stúdiumokat végzett.²³

Bod Péter olvasmányai

A könyv és könyvtár szerepe több szempontból is jelentősen módosult a 18. századi Erdély művelődésében. Az erdélyi könyvkiadás változásai, a külföldi egyetemjárás során történt könyvbeszerzések, a lelkészek, polgárok, főurak könyvgyűjtése eredményeként magánkönyvtárak jöttek létre. A magánkönyv-

¹⁹ G. Henk van de Graaf: *i. m.* 134–135; 138–139.

²⁰ Uo. 149.

²¹ Részletesen ld Gudor Kund Botond: *i. m.* 143.

²² Börzsönyi József: A föderál-teológia jelentkezése a holland teológiában. In: *Sárospataki Füzetek* 1999/2, 13–46.

²³ Gudor Kund Botond: *i. m.* 502–503.

tárakból lett nyilvános könyvtárak főképp a század második felében eredményeztek jelentős fejlődést Erdély könyvkultúrájában és szellemiségében.²⁴ E szellemi fejlődés alapját a magánszemélyek által gyűjtött könyvtárak adták, s így a kor szellemi áramlatainak erdélyi recepcióját leginkább ezek a gyűjtemények tükrözik.

Kevés 18. századi erdélyi könyvgyűjteményről van teljes képünk. Még kevesebb élte túl eredeti teljességében az idők múlását. A magángyűjtemények sorsa meglehetősen viszontagságos volt, hiszen az utódok gyakran elkótyavetyélték a viszonylag kis példányszámú, de mégis jelentős könyvtárakat. Így hullt szét egyházi életünk több előjárójának, gondolkodójának könyvtára, és a szórványosan megmaradt kötetek csak szűkös bepillantást engednek hajdani tulajdonosaik olvasmánykultúrájába.²⁵

Bod Péternek nemesi származása ellenére sem adatott meg az, amire lehetősége volt például Teleki Sámuelnek, Ráday Gedeonnak, Széchényi Ferencnek és a többi nagyírú könyvgyűjtőnek. A 18. századi Erdély talán legműveltebb lelkésze szomorúan állapítja meg egyik, Ráday Gedeonhoz írt levelében:

„[...] a könyvek szerzésében igyekeztem, de kevésre lehetett menni, [...] itt egymást érte a sok pusztítás ez előtt.”²⁶

A könyvek hiánya és az anyagiak szorítása ellenére egy zömében hollandiai eredetről tanúskodó és céltudatosan összeválogatott, 1000 kötetet meghaladó könyvgyűjtemény maradt utána.²⁷ A fennmaradt jegyzék valószínűleg hagyatéki összeírás alkalmával készült, és az összeállító hivatalnokok felületesen listázták a lerövidített és elferdített könyvcímeket.²⁸ Bod Péter 1769-ben bekövetkezett halála után özvegye elárvereztette a könyveket, és a gyűjtemény szétszóródott, noha a maga korában igen jelentős és ritka értéket képviselt.²⁹ Az 1770-ben Enyeden szervezett könyvárverésen a református kollégiumok könyvtárai is képviseltették magukat, így Bod Péter könyvtárának kötetei ezeknek gyűjteményeiben is állanak.³⁰

²⁴ Dankanits Ádám: A XVII. század helye könyvtörténetünkben. In: *Korunk* 1972/8, 1248–1253; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest Akadémiai Kiadó, 1996, 553–562, 779.

²⁵ Monok István: Minister reformatus doctus. Bod Péter, és a vele kortárs református értelmiség műveltsége. In: *Theológiai Szemle*. Új folyam, LV (2012), 218–223.

²⁶ Benkő Samu: A magyarigeni Athenas. In: *Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1971, 60.

²⁷ Könyvgyűjtésére nézve ld. Bod Péter: *Magyar Athenas*. Magvető Kiadó. Budapest 1982, 30, 59, 61–62, 64, 67, 72.

²⁸ Radvánszky Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. In: *Magyar Könyvszemle* 9 (1884), 58–86.

²⁹ Dézsi Lajos: Bod Péter könyvtárának sorsa. In: *Magyar Könyvszemle* 1895, 191–192.

³⁰ Dézsi Lajos: *i. m.* 191; Vita Zsigmond: Bod Péter könyvtára. In: *Művelődés és népszolgálat*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1983, 53–58; uó: Bod Péter könyvei az enyedi Bethlen Könyvtárban. In: *Könyvtári Szemle* 1969, 130–131; Kurta József: Bod Péter könyvei a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában. In: *Református Szemle*

A 18. századból fennmaradt könyvjegyzékek tulajdonosai közül többen a hollandiai egyetemeken képezték magukat. Ezek minél több könyvet igyekeztek beszerezni, tudva azt, hogy tanulmányaik után a könyvanyag kibővítésére csak nagyon csekély lehetőségük lesz. Így a könyvjegyzékek lényegében a hollandiai évek alatt kialakult érdeklődésüket tükrözik.³¹ Bod Péter könyvtáráról is ez az első benyomás. Kétségtelen, hogy egykori könyvtárosként szakértelemmel válogatott a leideni kínálatban. A könyvek tematikai megoszlása az ő érdeklődési körének szélességét bizonyítja: a teológiai és egyháztörténeti művek mellett a filológia, a világtörténet és a klasszikus irodalom is jelen van a listán. A társadalomtudományok mellett megfért a botanika, medicina (Boerhave) és a matematika is. Talán az anyagiak hatására szerepelnek vegyesen régi és új kiadványok, illetve a konzervatív szemlélet és a modernség egyaránt jellemzi a könyvgyűjteményt.

A teológiai könyvek alapvetően kálvinista szerzők, de nem csupán ortodox reformátusok művei, és elvétve találunk közöttük egy-két jelentős katolikus munkát, például Bellarmintól, illetve Pázmánytól a magyarok közül. Hangsúlyosak a kálvinista klasszikusok: Johannes Coccejus teljes életművének 8 kötete, az irénista David Pareus műveinek összkiadása, továbbá Henricus Altingius és Franciscus Burmann egy-egy kötete is.

A könyvek jelentős része a nyelvi, filológiai munka új eredményeit közlő kötet. Szép számban találunk a jegyzékben különböző bibliákat és az ahhoz kötődő kézikönyveket, valamint a kortárs hebraisták (Johann Leusden, Johann Vossius, Bos Lamberti) munkáit; a héber nyelvtanulás alapjait Johann Buxdorf, és Hottinger több műve is képviseli; a szír és arab nyelvtanok közül megvan a Gutbir és Erper grammatikái; és ott sorakoznak a görög és latin kézikönyvek modern vagy új kiadásai (Christian Stockius, Malorlatus) is. Vita Zsigmond azt írja előbb már idézett tanulmányában, hogy Bod Péter könyveinek jegyzékében a szótárak és nyelvtanok nagy száma és sokfélesége a legfeltűnőbb. Ez nem meglepő, ha tudjuk, hogy maga is szerkesztett szótárt, és ezek a kézikönyvek segítségére voltak tudományos munkájában. Visszaemlékezéséből kiderül, hogy az enyedi kollégiumban autodidakta módon tanulta a nyelveket. A felsőbbányai tanársága idejéről szóló rövid közlés is erre utal. A nyelvek iránti érdeklődése a későbbiekben sem szűnt meg, s ehhez igyekezett megfelelő könyveket beszerezni.

Bod könyvtárában szép számmal sorakoztak a kortárs, modern kálvinista teológusok alapművei (Albert Schultens; Hermann Alexander Röell; Hermann

2004/2, 212–214; M. Hubbes Éva: Bod Péter könyvtára és annak maradványai Székelyudvarhelyen. In: Tüskés Gábor (szerk.): *Bod Péter, a historia litteraria művelője. Tanulmányok*. Universitas Kiadó, Budapest 2004, 47–58.

³¹ Monok István: Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a 17–18. század fordulóján. In: Jankovics József (főszerk.): *„Nem súlyed az emberiség! Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtanulmányi Intézet, Budapest 2007, 1025–1033. Bővített változata: Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban. In: *Erdélyi Múzeum* LXXII (2010), 1–9.

Witsius; Campegius Vitringa; Fr. Lampe; Ruardus Andala; Salomon van Til hat művel; Jan van der Honert és Antoine Le Grand két kötettel, John Lighfoot – a jegyzék készítői elírták a nevét: *Lighpolt*). Ezek mellett karteziánus művek is kerültek könyvtárába (Descartes, Christoph Wittichius), a racionalista filozófiát képviselő teológusok közül pedig a következő személyiségek művei: Johann Heinrich Heidegger, Samuel Puffendorf, Hugo Grotius és Christian Wolff.³²

Feltűnnek a könyvjegyzéken a svájci felvilágosodás úttörőinek – Samuel Werenfels (1657–1740), Jean-Frédéric Ostervald (1663–1747) és Jean Alphonse Turretini (1671–1737) –, a teológiai racionalizmus, vagyis az „ésszerű ortodoxia” képviselőinek művei is. A svájci triász liberálisabb és humánusabb teológiai nézeteket vallott, elutasította a skolasztika minden megnyilvánulását és az értelem elsődlegességét hirdette a hit dolgaiban.

A könyvjegyzék készítői külön listázták a magyar, illetve magyar vonatkozású műveket. A magyar könyvgyűjtők számára minden időben kihívás volt a hungaricumok beszerzése. A lista arról tanúskodik, hogy – a megfontolt gyűjtési elvek feltételei mellett – Bod Péter egyaránt igyekezett beszerezni a korábbi és a kortárs magyar irodalmat.

A könyvtár kéziratok között több teológiai tárgyú művet találunk. A negyedretű könyvek 14. darabja, *Schultens dictata in Relaudi Antiquitat. Hebr.*, feltételezhetően Bod Péter egyetemi jegyzete volt. A jegyzék emellett még két hollandiai diktátumot közöl: egy Cremer- és egy Baumgarten-előadást, esetleg előadássorozat anyagát.³³ Cremert nem sikerült azonosítani, Baumgarten pedig valószínűleg azonos Siegmund Jacob Baumgarten (1706–1757) német lutheránus teológussal, a leibnizi–wolffi filozófia képviselőjével, aki egyaránt hajlott a pietizmus és a racionalizmus felé. Baumgarten 1743-tól lett a hallei teológia professzora. Bod Péter nem hallgathatta személyesen az előadásait. Ezek mellett Ajtai Abód Mihály, Vásárhelyi Péter és Pelsötzi János több teológiai műve is megvolt kéziratként a gyűjteményben.³⁴

Bod Péter teológiai munkái

Gazdag publikációs tevékenységének méltánytalanul elhanyagolt szelete a teológiai.³⁵ Bár minden művét áthatja a teológia szellemisége, ebben a kategóriában három könyve kiemelkedő: *A szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon* (Kolozsvár 1746), amelyben bibliai fogalmak értelmét magyarázta; *A*

³² Egy későbbi megjegyzése arra utal: nem örült annak, hogy Christian Wolff filozófiája kezd „mindenütt az első polcra ülni” az erdélyi református főiskolákban. Vö. Nagy Géza: Bod Péter – Megemlékezés halálának 250. évfordulója alkalmából. In: *Református Szemle* 1962/5–6, 277.

³³ Radvánszky Béla: *i. m.* 85.

³⁴ A gyűjtemény egyéb kritériumok alapján való lebontását ld. Monok István: *Minister reformatus doctus*, 220–221.

³⁵ *Bod Péter 1712–1769. Bibliográfia*. Összeállította: Nyerges Judit. Budapest 2002 (kézirat).

Szent Bibliának históriája (Szeben 1748), amely a bibliai könyvek történetét dolgozza fel; valamint a Júdás leveléhez írt kommentárja: *Szent Judás Lebbeus apostol levelének magyarázatja* (Szeben 1749).

*A Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon*³⁶

Amiképpen az Apáczai által megírt első magyar nyelvű *enciklopédia* tulajdonképpen nem enciklopédia, hasonlóképpen az első magyar nyelvű *lexikon* sem lexikon. Apáczai a kor ismereteit összefoglaló pedagógiai segédkönyvet szerkesztett, Bod Péter első műve pedig lényegében bibliai értelmező szótár. Mai értelemben a lexikon „valamilyen logikai rendben, általában betűrendben összeszedett egyetemes, vagy szakmai ismerettárat” jelent. A kor felfogása szerint a „lexikonok” szószedetek, szótárak, „elrendezett szavak” voltak, így Bod Péter leksikona is „szótár” és nem „ismerettár” volt a maga korában.³⁷

Bod Péter a késői enciklopédizmus szellemiségében állított össze egy olyan művet, amely a Szentírás könnyebb megértését szolgálta. Az *Elöl-járó beszéd*-ben ezt írta:

„[...] olyan igyekezettel és véggel íratott ezen kis Munkácska is, hogy a Szentírást isteni félelemmel és az Úr neve segítségül hívásával vizsgáló Olvasók, ez által az afféle szólások formáit, melyeket érteni tulajdonképpen nem lehet, jobban átal láthassák, és a természeti dolgok[nak] borítékjuk alatt minemű Lelki Dolgok legyenek, a Biblia olvasás közben könnyebben észrevehessék.”³⁸

Bár Bod Péter előszava nem mondja ki ezt, mégis nyilvánvaló, hogy nem kizárólag a laikus bibliaolvasókra gondolt. Deáki József püspök *Approbatiója*, amely az előszót követi, már egyértelműen a lelkészekre nézve mondja hasznosnak a könyvet.³⁹

Bod Péter szintén az előszóban utal azokra az „Isten-félő bölcs tanítókra”, akik nyomán dolgozott. Coccejus, Vitringa, Nicolaus Görtler, J. Honert neve mellett a karteziánus szellemiségű Szatmárnémeti Sámuel nevét említi meg.⁴⁰

³⁶ *Szent írás' értelmére vezérlő magyar leksikon, mellyben a szent írásban elő-forduló példázások (typusok) és ábrázolások (emblemák) lelki értelmek szerént rövideden ki-világosítatnak; sok dolgok a sidó régiségekből ki-magyaráztatnak: És így a szent írást isteni félelemmel érteni kívánó kegyes olvasók jó szándékjokban felsegittetnek.* Kolozsvár 1746, [18] lev., 171 l., 1 t. (A bevezetés után Borosnyai N. Sigmondtól egy költemény.) További kiadásait ld. az előző lánjegyzetben hivatkozott bibliográfiában.

³⁷ Kozák Péter: *Vitae parallelae – Párhuzamos életutak.* In: *Könyvtári Figyelő* 2004/1, 26–43.

³⁸ *Elöl-járó beszéd.* d₂ verso.

³⁹ *Approbatio.* d₃ verso; Pálfi József: *Magyar Leksikon-t – Isten erdélyi örökségének.* In: Geréb Zsolt (szerk): *Isteni megszólítás... Emberi válasz. Jubileumi tanulmánykötet Eszenyeiné dr. Széles Mária professzor asszony tiszteletére.* Partiumi Kiadó, Nagyvárad é. n. [2007.] 224–227.

⁴⁰ *Elöl-járó beszéd.* d₂ verso.

A „leksikon” nem előzmények nélkül készült. Közvetlen előzménye Kőrösi Mihály: *Az új testámentumra mutató tábla* című munkája volt (Debrecen 1739). Kőrösi az Újszövetségben található „majd minden dolgokat”, közel ezer szót és kifejezést csoportosított betűrendbe. Ő azonban – minden magyarázat nélkül – csak azt a célt tartotta szem előtt, hogy műve segítségül szolgáljon azok számára, akik az Újszövetséget olvasni kívánták, azaz csak tájékoztatni kívánt.⁴¹ Bod Péter viszont magyarázni, kifejtetni és megvilágítani akarta a bibliai fogalmakat, helyeket, példabeszédeket. A „leksikon” 657 betűrendbe szedett bibliai kifejezést magyaráz, és hivatkozik párhuzamos helyeikre is. Hogy Bod Péter mennyire fontosnak tartotta a párhuzamos helyek összevetését, ezt az is mutatja, hogy az előszóban erre biztatja az olvasót: ő maga is „megbővítheti” további párhuzamos helyekkel a művet.

„Vettetett oly fundamentum, hogy aki e szerint elmélkedik, magától is könnyen feltalálhatja a hasonlatosságokat, kiváltképpen pedig ha a megmagyarázott szentírásbeli helyek szerint a mellesleg való szentírásbeli helyeket (:Locos Paralellos:) megvizsgálja, könnyen megbővítheti, s ha úgy tetszik, utána is írhatja.”⁴²

A humanista reformátorok hermeneutikájában Desiderius Erasmus nyomán lett általánossá az a nézet, hogy a fordító és értelmező az Írás értelmét világosan és tisztán, a párhuzamos igehelyek egybevetésével fejtheti ki. Erasmus hatásaként Bucerre és Lutherre volt leginkább jellemző a szövegösszehasonlítás módszerének érvényesítése, amely a nehezebben érthető fogalmakat és igehelyeket jobban érthető, világosabb párhuzamokkal veti egybe.⁴³ A párhuzamos helyek összevetése így lett később a protestáns ortodoxia hermeneutikájában az *önmagát magyarázó Szentírás* egyik kulcsa.⁴⁴ Ez a gyakorlat megteremtette a maga konkordancia-műfaját, amelynek a későbbiekben magyar viszonylatban is jelentős irodalma született.⁴⁵

⁴¹ Ld. például: „Ámen. A Krisztus Ámen. Jel. 3:14. Arra lehet Áment mondani, amit értünk. I Kor 14:16.” Vö. Kőrösi Mihály: *Az Új Testámentumra mutató tábla*. Debrecen 1739, 7.

⁴² *Elöl-járó beszéd, d₃ recto.*

⁴³ Gánóczy Sándor – Stefan Scheld: *Kálvin hermeneutikája*. Kálvin Kiadó, Budapest 1997, 47.

⁴⁴ Tókécs István: *A bibliai hermeneutika története*. Kolozsvári Református Egyházkerület, Kolozsvár-Napoca 1985, 144–147.

⁴⁵ Stevenson, (William) Viliám: *Kis Biblia, az az a' keresztyén embernek hite, és tisztje, a' mellyek A' Szent Írásnak tulajdon szavaival előadattak – – által. És mostan Magyar Nyelvre fordítottak Szigeti György által*. Győr 1787; Boros István: *Ótestamentomra mutató tábla*. Pozsony 1786; Kőrösi Mihály több műve is ezen az elven alapszik, *Ó- és újszövetségi tábláját Szerencsi Nagy István és Szent-Miklósi Timótheus nemes-győri prédikátorok adták ki szerkesztve: Magyar Konkordantzia avagy az Ó- és Új-Testamentomra mutató tábla, mellyben az Ó- és Új-Testamentomi írásokban megirt dolgok és nevezetes szók... az A-B-C-nek rendi szerint fel-találtatnak... kiad. Szerencsi Nagy István*. Győr 1788; Kis Mihály: *A Szentírás Gyöngyei*. Kolozsvár 1847; Maklári Pap Lajos: *Bibliai egyezményes szótár*. Budapest 1855; másodszer kiadták Székács József és Török Pál (Budapest 1874).

A „leksikon” egyértelműen tipologikus értelmezést követ. Kulcsszavai: példázások (*typus*, ezen belül pedig *Persona*, *Loca*, *Tempora* és *Res Sacrae* felosztás), ábrázolások (*emblema*), jelek és jegyek (*symbolum et signum*), hasonlatok (*nuda similitudo* vagy *comparatio*) magyarázatai. A példázások elsősorban ószövetségi eseményeket, fogalmakat és személyeket magyaráznak az eljövendő, azaz az Újszövetség szempontjából. Például: az *Áron* címszó példázolta Krisztust, aki Istentől választott a főpapságra, és „bizonyos csodátételek által kimutatott igaz közbenjárónak lenni”. A munkamódszer alapján a példázoló mindig kisebb a példázoltnál, aki – az ortodox coccejánus krisztológia szerint – a legtöbb esetben Jézus Krisztus. Ő viszont senkinek nem lehet példázolója: Krisztus nem példázolat, hanem példa (*exemplum*). Ebből az is következik, hogy példázoló dolgok csak addig történtek, míg „Krisztus az időnek teljességében előjövén, betöltötte azokat, amelyek eleitől fogva megígértettek”. Az ábrázolások a dolgok között való hasonlóságokat mutatták be. A „leksikon” előbb megmagyarázza a szót (ebből is meglátszik, hogy tulajdonképpen szótár volt), majd kifejti, hogy mit lehet „ábrázoltatni” azzal a szóval. Lássunk erre egy példát:

„ZÁPORESŐ. Midőn az eső nagy bőséggel és sebességgel száll a Földre. Ábrázolja I. az Isten mennyei ajándékainak nagy bőségüket. Zsolt LXVIII. 10., Ezék XXXIV. 26., Jóél II. 23. Zápor esőt szállít le tinéktek. [I.] Mert mint a záporosó hirtelen áztatja meg a Földet, úgy az Isten kegyelme a száraz szívet. Hós. VI. 3. [2.] A záporosó megjárva a nagy melegtől elszáraztott Földtet, azt termékennyé teszi, így az Isten kegyelme a bűn melegétől elszáraztott szívet megújítja, és a hitnek gyümölcisével való termékenységre elkészíti. II. Az Istennek ítéleteit, a nagy nyomorúságokat, amelyek hirtelen és reménytelen borítják el a Földet. Mát. VII. 27. Ének. II. 11. Ésa XXXII. 2. Ezék. XIII. 11. (1.) Mert amiképpen a záporosó váratlan jön el nagy hirtelenséggel, úgy szokta elborítani a nyomorúság az Embereket. (2.) Az Eső az Égből száll alá, Isten híre nélkül nem találja a nyomorúság is az Embert. Sir. III. 38. Nem a Felséges Isten szájából jön-e ki mind a jó, mind a gonosz?”⁴⁶

A záporosó elsődleges jelentése az, hogy az eső nagy bőséggel hull a földre. Ez azonban átvitt értelemben jelentheti egyrészt Isten kegyelmét, azonban jelenthet hirtelen jött nagy nyomorúságot is.

A jel vagy jegy olyan dolog, amely által valamely tett vagy dolog megismertetik, illetve más, egyéb dologtól megkülönböztetik. Ezáltal az *ital* jegyzi egyrészt a Krisztus véré, és vére által szerzett érdemét, amely a Krisztus „igazságát szomjúhozó lelkeket megöntözi”, másrészt jegyzi Istennek beszédét, „mely megéleszti a bűn miatt megszáradott lelkeket”. A hasonlatokkal valamilyen tulajdonságot magyaráz. Az *Ábrahám* címszó Isten választott népéről szóló hasonlatának tekinti a személyt. A népnek az Isten sok ígéretet

⁴⁶ Ld. *Leksikon* 207.

tett, a nép megsokasíttatik, „Ábrahám magvában pedig [...] megáldatnak a föld minden nemzetségei”. A szent helyek (*loca sacra*) a Bibliában előforduló legfontosabb földrajzi nevek magyarázatai és példázolatai, a szent idők, pedig a meghatározott rendszerességgel visszatérő idők (pl. *ünnepek*) magyarázatai.⁴⁷ Így Bod Péter munkamódszere – a tipologikus magyarázat mellett – bőven ad lehetőséget az allegorizálásra is.

A „leksikon” a szótár és egy különleges művelődéstörténeti könyv sajátos keveréke volt azért, hogy a szavak mellé *historiai* magyarázatot is kapcsolt, illetve a címszavakhoz hozzáfűzött értelmezések egyrészt a szerző, másrészt a korszakot formáló késő coccejánizmus nézeteit tükrözték.

A Szent Bibliának históriája⁴⁸

„Azon voltam minden igyekezettel, hogy amennyire az én gyengeségem engedi, mások-is általam a Szentírás értelmére, ha csak valami részben is, vezéreltessenek.”⁴⁹

Bod Péter úgy igyekezett megvalósítani könyve előszavában megfogalmazott célkitűzését, hogy a teológia mellett igénybe vette a könyv-, nyomda- és irodalomtörténetet is. A mű kátészerűen, kérdés-felelet formájában és áttekinthető felosztásban tárgyalja a témát. Az izagógikai alapvetés első két része után, a harmadik és negyedik „könyv” a nemzetközi és hazai bibliakiadás eredményeit veszi sorra.

Az első „könyv” az Ószövetséggel foglalkozik. Első része általános bevezetéstani kérdéseket tárgyal (kánon, szövegfelosztás, szövegértés stb.). Bod Péter szövegében sorozatosan köszönnék vissza a protestáns ortodoxia képviselőinek nézetei (Andre Rivetus, Amandus Polanus, Johann Jakob Rambach, Coccejus, Hugo Grotius). A bibliai könyvek kanonicitása kapcsán kifejtett nézetei alapján, bár lábjegyzetben nem jelöli forrását, feltételezhető, hogy Rivetus felfogását közvetíti. Rivetus tagadta, hogy léteztek olyan inspirált bibliai könyvek, amelyek elvesztek az idők folyamán. Ami a kánonból kimaradt, az nem a kanonikus könyvekhez hasonlóan inspiráltatott, s így nem nélkülözhetetlen a hitre nézve.⁵⁰ Ugyanezt a Rivetusra visszavezethető nézetet képviseli a Szentírás érthetősége kapcsán írt részekben is. Például:

⁴⁷ Vö. *Szent Heortokrátés avagy a' keresztyének között elő-forduló innepeknek és a rendes kalendáriómban fel-jegyeztetett szenteknek rövid históriájok, melly a szava bé-vehető hiteles íróból egybeszedegettetett és magyarra fordítottatott egy bujdosó magyar által.* Oppenheim [Szeben], 1757 [1761], [8], 187, [3] l.

⁴⁸ *A Szent Bibliának históriája, mellyben az Istennek ó és új Testamentuma szerint való szent beszédének meg-irattatása, annak mind ez idáig tsudálatos megtartása, különböző nyelvekre, azok között a magyar nyelvre való fordíttatása és azokon való kinyomattatása rövideden elő-adatik.* Szeben, 1748, [24], 176 l., 1 lev.; További kiadásai: Szeben 1756, [24], 176 l., 1 lev.; Szeben 1782, [24], 176 l., 1 lev.

⁴⁹ *A Szent Bibliának históriája.* §8 verso.

⁵⁰ *A Szent Bibliának históriája,* 17. Rivetus nézeteit idézi még: Tótkés István: *i. m.* 132.

„[...] az olyan dolgokban, amelyek a Kronológiára, Genealógiára tartoznak, vannak sok nehézségek; de azoknak nem tudásuk senkit el nem kárhoztat”.⁵¹

A továbbiakban a klasszikus felosztás szerint (történelmi könyvek, iratok, próféták) tárgyalja a Szentírás könyveit. A második részben Bod *Az Ótestamentumi históriás könyvekről* ír a hagyományos sorrendben. Könyvenként három-három kérdés-felelet tárgyalja a szerzőség kérdését, az irat célját és az időtartamot, amelyet a történelmi könyv átfog. Lássunk erre egy példát:

„SÁMUEL KÖNYVEI.

Neveztetnek Sámuelről, az Izráelnek utolsó bírójáról, így a neveztek a Zsidók a Sámuel tisztességére.

K[érdés] Ki írta?

Közönségesen úgy tartják, hogy elől a Saul dolgáig Sámuel; azután Nátán és Gád próféták.

K[érdés] Mi végre íratott?

Hogy az embereknek változandóságok és az ISTENnek változhatatlansága, mind az maga ígérének beteljesítéseiben, mind a gonosznak megbüntetésében ki tessék.

A MESSIÁSról való ígéretek megerősíttessenek, hogy az ő Genealógiája megtartassék.

K[érdés] Mennyi időt foglalnak bé?

Százhusz esztendőket.”⁵²

A harmadik rész az *Iratok* könyveit tárgyalja, Jób könyvét, a Zsoltárokat, a Példabeszédeket, a Prédikátor könyvét és az Énekek énekét. A tárgyalás itt már nem követi a hármass felosztást, hanem a szerzőség, a cél, a keletkezés ideje, az értelmezés a kérdéseire tekint.

A negyedik és ötödik rész a prófétai irodalommal foglalkozik. A negyedik rész a próféták és a prófécia általános kérdéseit tárgyalja, majd az ötödik sorra veszi a prófétákat, ismét hármass felosztásban: ki volt, mi végre (mi célból) írt, mikor prófétált?

A hatodik rész az apokrif könyvekről, a hetedik pedig az ószövetségi időszámításról szól. Ez utóbbi négyoldalas *Idő-szám táblával* egészül ki.

A második „könyv” az Újszövetséget tárgyalja. Felosztása azonos logikát követ, mint az első. Első része általános bevezetéstani kérdésekkel foglalkozik. A második a négy evangélistával, a harmadik pedig az apostolok írásaival. Ez utóbbiban a könyvek és fejezetek feliratait, valamint az Apostoli Hitvallást is érinti. A negyedik rész „azokról az Apostolokról szól, kiknek nem maradt írások”. Az ötödik az újszövetségi apokrifeket, liturgiákat és

⁵¹ *A Szent Bibliának históriája*, 23. Ld. még Tókécs István: *i. m.* 138–140.

⁵² *A Szent Bibliának históriája*, 31.

apokalipsziseket sorolja fel, majd a hatodik itt is az időszámítás kérdésére tekint és ehhez Bod Péter ötoldalas táblázatot mellékel.⁵³

Bod lábjegyzetbe fogalalta a hivatkozásokat. Ezek alapján lehet azonosítani azokat a szerzőket, akikre támaszkodott. Kevés kivételtől eltekintve ezek a művek megvoltak a saját könyvtárában.⁵⁴ Az ószövetségi részben Vitringa, Johann Jacob Hoffmann, Johannes A. Fabricius, Huetius (Huet, Pierre Daniel), Adrian a Cattenburg, Leusden, Heidegger, Johann Heidenfeld (a könyvlistán *Heidfeld*nek elírva), Turretini, Johann Lomeier,⁵⁵ Jacques Lelong, Jacob Albert Voss, Johann Micrelius,⁵⁶ Joannes Clericus, Hieronymus Wolf, Jan van den Honert, Nicolaus Gürtler, J. Fr. Osterwald⁵⁷ nevével találkozunk. A újszövetséget tárgyaló részek lábjegyzeteiben Fr. Lampe, Adam Rechenberg, Peter van Mastricht, Ch. Thomasius, Eusebius Renaudotius,⁵⁸ Henri Spondanus neve tűnik fel a fentebb felsoroltakon kívül. Ezek mellett Alexandriai Kelemenre és Martinus Polonusra is hivatkozik egy-egy helyen, nyilvánvalóan közvetve.

Ezt a művet is a holland gyökerekből táplálkozó szellemiség, a protestáns ortodoxia nézetei jellemzik. Hangsúlyosan polemikus, s ezt a hangnemet minden lehető helyen alkalmazza, nemcsak az ateizmus és libertinizmus ellen, hanem minden olyan ideológiával szemben is, amely ellentmond a konzervatív ortodoxiának.⁵⁹ Az ébredő bibliakritika nem kapott helyet Bod teológiai felfogásában, viszont polémiája a felvilágosodással szembeni élénk érdeklődést tükrözi.

A 18–20. oldalakon hosszasan tárgyalja a Szentírás szövegének tisztaságát. Sorra veszi a szent szövegek útját a kéziratoktól a nyomtatás feltalálásáig, felsorolja a jelentősebb egyházatyákat és középkori teológusokat, akik a bibliai szöveggel foglalkoztak, és kijelenti, hogy az ellenőrzés alatt tartott szöveg az idők folyamán „meg nem vesztegetődhetett”.⁶⁰ Az a bizonyosság, amellyel a szöveget romolhatatlannak vélte az ortodoxia felfogása alapján, szinte már furcsa is, tekintettel arra, hogy Leidenben Schultens és Alberti analogikus, elemző-összehasonlító kritikai módszerét tanulta.

⁵³ Itt nem tárgyalom a harmadik és negyedik „könyv” anyagát, a bibliafordítások történetét.

⁵⁴ Radvánszky Béla: *i. m.* 59, 62, 65, 69.

⁵⁵ *De bibliothecis liber singularis* (Utrecht 1680) című munkája, amelyre Bod Péter hivatkozott, nem szerepel a könyveinek leltárában.

⁵⁶ *Syntagma Historiarum Ecclesiae* (1680) című könyve szintén nem szerepel a könyvlistában.

⁵⁷ Osterwald, [Friedrich Johann] Fridrich János: *A szent históriának rövid summája...* Ford. Maróthy György. Debrecen 1780. Bod Péter a fordítója, és nem a szerzőre hivatkozik a lábjegyzetben.

⁵⁸ *Historia patriarcharum Alexandrinorum, Jacobitarum a D. Marco usque ad finem saeculi XIII, cum catalogo sequentium patriarcharum* (1715) című könyve, amelyre hivatkozott, nem szerepel a könyvlistában.

⁵⁹ *A Szent Bibliának históriája*, 3. Ld. még Gudor Kund Botond: *i. m.* 295.

⁶⁰ *A Szent Bibliának históriája*, 21.

Szent Judás Lebbeus apostol levelének magyarázatja⁶¹

Bod Péter harmadik kiadott bibliai kommentárjának alapját a hévizi papsága idején elmondott prédikációi adták. Ezeket minden valószínűség szerint gyökeresen átdolgozta. A mű célja látszólag azonos az előzőével: előmozdítani a kegyességet és megvédeni az igaz keresztyén hitet az egyre divatosabb európai hatásoktól, főként az ateizmustól.⁶² Mária Terézia valláspolitikája, az állam szekularizálása, az empirizmus, racionalizmus, liberalizmus térhódítása hatására érzett indíttatást egy újabb polemizáló mű megírására.

„Hivatalomra tartozó dolognak tartom azért a tanultabb nemzeteknek szokásuk szerint, melyekben bővölködnek a Szentírás értelmét világosító jó könyvek, hogy ne csak élő nyelvvél, melyet a szél a levegő égbe eloszt és elfelejtet; hanem írással is, amely sok esztendő után is fenn marad, a bűnben élőket rettentsem és a megtérésre hívjam, az istenfélőket pedig a kegyelem szerint erősítsem és vigasztaljam [...]. Melyre alkalmasatériának ítéltém ezt a Szent Júdás Apostol levelét; mert mint abban az időben, amelyben irtatott, úgy mostan is sokan vannak, akiknek az Apostol szava szerint még ruhájuktól is, mely az ő testüktől illetetett, kell őrizkedni, kik a bűnöket Adiaforumoknak, szabadosoknak tartják, szívekben az Excelsa Mundit, a magasságbeli oltárokat felemelik, a vallás előttük olyan, mint a köntös, Religio ut vestis quam induis exuis ut vis, amelyet tesznek-vesznek az alkalmatosság szerint.”⁶³

A tudományok állásáról szólva megállapítja:

„[...] a mostani időkre is ráillik, amit a régiek mondtak *Esse nunc scientiae multum, conscientiae parum*. Sok a tudomány, kevés a jó lélek; mert most a tudatlan is tudós, a tudós sem kegyes, sőt *Eruditos esse pejores, azok gonoszabbak*.”⁶⁴

Felfogása szerint a hit magában foglalja az igaz tudományt:

„[...] hogy értse az Ember az üdvösség útjában a szükséges dolgokat. Mert tudomány nélkül olyan a jóra buzgó ember, mint az úton járó világosság, szem és vezér nélkül, aki merre vegye útját, nem tudja; minden kőbe, fába üti fejét, lábát, s az úton tévelyedvén csak veszedelmezik. Noha a tudo-

⁶¹ *Szent Judás Lebbeus apostol levelének rövid tanításokban foglalt magyarázatja. Mellyet az egyszer igaz hittel meg-ajándékozott híveknek a hitben való megerősítésekre, a hitért megkivántató tusakodásra való serkentésekre és az sok nyomoruságok között való vigasztalásokra. Az Istennel pedig nem gondoló bűnben élő bűnösöknek rettentetésekre, meg-térítettésekre s Istenhez való vezéreltetésekre el-mondott s mostan közönségessé tett Bod Péter. Szeben 1749. 12 lev., 253, [2] l.*

⁶² Gudor Kund Botond: *i. m.* 344.

⁶³ *Szent Judás Lebbeus levelének magyarázatja*, §5 v – §6 r.

⁶⁴ Uo. §5 v – §6 r.

mány is buzgóság nélkül pokol[nak] tágas útja, mert viszi az embert az Ateizmusra, istentagadásra; de a buzgóság is értelem nélkül merő csak babona, superstitio: mind ezeket azért kell együvé kötni a hívőben.”⁶⁵

A könyv Ráday Eszterhez szóló ajánlásában több helyen is kitér a tévelygőkre, akik tanaikkal másokat is veszélybe sodornak:

„[...] az élet virága helyett kórót, a méz helyett mérget, s a bor helyett seprőt mutatnak elő”.⁶⁶

Az *Elöl-járó beszéd* záradékában „Methodus arbitraria”-nak, azaz tetszés szerintinek tekinti a maga munkamódszerét,⁶⁷ és inti az olvasót:

„[...] a leírásban tartottam egy-másból szorosán függő rendet Ordinem analyticum, amellyel igen erősen segítődik a figyelmes tanuló elme, de viszont a vigyázatlan olvasónak akadályára lehet. Rá kell azért figyelmeznii az egy-másból való függésre, és a jegyekre az olvasás közben, hogy az olvasott dolog értelmes legyen.”⁶⁸

Ebben az esetben Bod Péter továbbra is a protestáns ortodoxia nyomvonalán haladt. Célja egyértelműen az ateizmus és a felületes, külső vallásosság elleni felhívás, és a hívek megerősítése a már megismert tudományban, „nem gondolván sokaknak a hittől való elszakadásukkal, akiknek veszedelmük bizonyos”.⁶⁹

Elsőben a szerzőt és a könyvet helyezi el a Szentírás kontextusában, a korban, meghatározza a könyv célját (scopus), és megadja a könyv felosztását.⁷⁰ A szerzőség kérdésében Hugo Grotiusszal szállt vitába, aki tagadta Júdás szerzőségét.⁷¹ A bevezetés után a levelet versenként, azon belül szavanként magyarázza, esetenként egy-egy kifejezést több részben is értelmez. Kifejti a szavak jelentését, feltünteti a párhuzamos vagy vonatkozó helyeket, utal a jelentésárnyalatokra, majd alkalmazza a magyarázatot. A versek magyarázata végén summázza és alkalmazza az üzenetet.

A bukott angyalokról szóló hatodik vers magyarázatában említést tesz a szabad akarat kérdéséről (amit már tárgyalt a második vers esetében is a 24–25. oldalakon), sorra veszi a bukott angyalokkal kapcsolatos véleményeket, hivatkozva Spinozára, Hobbesra, Bekkerre, mint akik tagadják a létüket, majd a Szentírásból argumentálódva bizonyítja a létezésüket.⁷² Ugyanennél a versnél,

⁶⁵ *Szent Judás Lebbeus levelének magyarázatja*, §3 r – §3 v.

⁶⁶ Uo. §5 r.

⁶⁷ Írásmagyarázati előzményeiről lásd bővebben: Győri L. János: *Nagyari József tábori prédikációi*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2002. 46–47.

⁶⁸ *Szent Judás Lebbeus levelének magyarázatja*, §§3 v.

⁶⁹ Uo. 6.

⁷⁰ Tókécs István: *i. m.* 159.

⁷¹ *Szent Judás Lebbeus levelének magyarázatja*, 5.

⁷² *Szent Judás Lebbeus levelének magyarázatja*, 77–79.

az ördög ember feletti jogáról értekezve Hugo Grotius természeti jogára hivatkozik, hogy „az Jure Naturae & Gentium igaz”.⁷³

Gudor Kund Botond szerint az igaz hittől való elszakadás és a modern eszmeáramlatok befogadása ellen felszólaló Bod Péter ugyanolyan veszélyesnek tartotta az elvakult hitet is, mint a bibliakritikából eredő ateizmus, valamint a kételkedés vakságát. A mű előszavában, majd a szövegben is többször utal erre, és a középutat tartja járhatónak:

„Higgy, de elsőben lásd meg, hogy mit hisz[el], hogy meg ne csalatkozzál.”⁷⁴

Összegzés

Bod Péter teológiai látásmódját és mindhárom korai munkáját a holland gyökerű nézetek, elsősorban a protestáns ortodoxiát konzerváló coccejanizmus határozta meg. Az enyedi, majd leideni évek szellemi irányultsága végig jellemző maradt rá, bár könyvtárának összetétele olyan széles látókörű, rendkívül tájékozott teológusról tesz bizonyosságot, aki nem zárkózott be merev eszmerendszerekbe.

Az ő esete is azt bizonyítja, hogy a korabeli eszmék (pl. coccejanizmus, kartézianizmus) hatásait és metódusait érintő megállapításokat újra át kell gondolni, és pedig a hazai meggyökeresedésük viszonylagossága miatt. Az eddigi kutatásoknak nem sikerült egyértelműen tisztázni, hogy hazai viszonylatban hol válnak szét a 17–18. század meghatározó teológiai-filozófiai eszméi, melyek bennük a sajátosan magyar formajegyek, hol húzhatók meg a korszakhatárok. Bod Péterre tekintve is kérdéses, hogy egyáltalán meghúzhatók-e ilyen határok, vagy el kell fogadnunk, hogy a szellemi korszakhatárokon élő és alkotó személyek nem férnek bele az eddig alkalmazott skatulyákba, és tolerálni kell szellemi szuveranitásukat.

⁷³ Uo. 90.

⁷⁴ Uo. §5 v – §6 r., §3 r – §3 v., 185. Ld. még Gudor Kund Botond: *i. m.* 346, 523.